

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Георгій КАСЬЯНОВ

РОЗРИТА МОГИЛА

ГОЛОД 1932—1933 РОКІВ
У ПОЛІТИЦІ, ПАМ'ЯТІ
ТА ІСТОРІЇ
(1980-ті—2000-ні)

Харків
«ФОЛІО»
2019

Глава 1

ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ

Заборона і забуття. —

Виникнення теми: українська діаспора. —

Виникнення теми: Україна. —

Складнощі усвідомлення: контексти

У Радянському Союзі сам факт масового голоду 1932—1933 в Українській СРР, в РСФРР та Казахстані вперто замовчувався вже під час самої трагедії. Відомості про масштабне вимирання селян внаслідок експропріації зерна, худоби, продуктів і особистого майна вийшли за межі країни лише через дипломатичні канали або ж через приватні контакти та завдяки зусиллям окремих журналістів чи українських емігрантських організацій¹. Зауважимо, що голод таки згадувався в радянській пресі початку 1930-х років — передусім в контексті пошуків «шкідників у сільському господарстві». Звичайно, йшлося не про комах, а про людей...

ЗАБОРОНА І ЗАБУТТЯ

Упродовж десятиліть публічні і навіть приватні згадки про голод могли трактуватися в СРСР спочатку як контрреволюційна діяльність, згодом як антирадянська агітація і пропаганда², тому, згідно з поширеним

¹ Мабуть, вперше систематизовану історію замовчування та навмисного ігнорування голоду 1932—1933 років і зусиль, спрямованих на поширення інформації про нього, було викладено в доповіді Комісії з українського голоду Конгресові США, опублікованій у 1988 р.: Report to Congress Commission in the Ukrainian Famine. — Washington, 1988. Український переклад доповіді з'явився через двадцять років після американської публікації: Великий голод в Україні 1932—1933 років: У 4-х т. — К., 2008. Усі наступні публікації, пов'язані із замовчуванням чи табуванням теми, можна вважати розширеним варіантом згаданої доповіді. Зокрема, ці сюжети присутні в багатьох працях С. В. Кульчицького.

² Цілком вірогідно, що випадки засудження за розмови про голод 1932—1933 років саме з такою кваліфікацією «злочину» були непоодинокими. Проте, ця тема по-

серед дослідників і публіцистів поглядом, увесь цей час у радянському суспільстві ця тема була предметом негласного табу — якщо йдеться власне про українське суспільство, публічно зважувалися згадувати про нього лише відверті противники радянської влади, про нього могли писати у «самвидаві» чи у «тамвидаві»¹.

На рівні безпосереднього, переважно родинного спілкування розповідалися історії про окремі епізоди (загибель родичів чи знайомих, випадки канібалізму, про способи виживання), однак і після війни, і навіть в добу «відлиги» і пізніше острах перед гіпотетичними санкціями з боку влади унеможлилював або значно обмежував обмін подібною інформацією навіть між знайомими. Як засвідчили проекти збирання усних свідчень, фрагментарне знання про подію зберігалось десятиліттями як на рівні персональної пам'яті, так і на рівні сімейних історій, тобто як «комунікативна пам'ять».

Варто пам'ятати й ту обставину, що травматичний досвід (персональний чи колективний) зазвичай не належить до тих фрагментів пам'яті, до яких волюють звертатися: навпаки, доволі часто такий досвід є предметом добровільного, навмисного забування. Можна припустити, що це повною мірою стосується голоду 1932—1933 років.

Окрім голоду 1932—1933 років, Україні довелося пережити й інші масштабні травми: репресії 1930-х, Другу світову війну та нацистську окупацію, повоєнний голод 1946—1947 років. Нашарування одних трагічних подій на інші не могло не позначитися на здатності виокремлювати одну з них як головну. До того ж періодичні репресивні заходи радянської держави щодо «українського буржуазного націоналізму» та його носіїв, представників національної інтелігенції впродовж 1940—1970-х років, індоктринація суспільної свідомості радянськими міфами та розгалужена жорстка цензурна система нейтралізували можливості актуалізації цієї теми в публічному просторі.

требує окремого спеціального дослідження: коли йдеться про замовчування голоду 1932—1933 років, дослідники зазвичай обмежуються загальним твердженням про те, що тема була предметом жорстокого табу, однак не наводять конкретних прикладів репресій за порушення змови мовчання довкола подій 1932—1933 рр.

¹ Можна згадати про книгу *Ethnocide of Ukrainians in the U. S. S. R. (The Ukrainian Herald issue 7—8)*. Smoloskyp Publishers, 1978 («Етноцид українців в СРСР»), що є англійським перекладом матеріалів українського «самвидаву», автором яких, ймовірно, був С. Хмара. Голоду 1932—1933 рр. приділено спеціальну увагу в розділі, присвяченому демографічним втратам етнічних українців у роки радянської влади.

У романі А. Кузнецова «Бабин Яр», написаному в 1960-ті, містилася окрема глава під назвою «Людожери», присвячена голоду 1932—1933 років, однак її не пропустила цензура. Див.: А. Кузнецов. Бабий Яр: Роман-документ. — Посев, 1970. — С. 120—122.

Унаслідок усіх цих обставин голод 1932—1933 рр. «зник» з публічного простору в СРСР. У спеціальних наукових дослідженнях можна було дізнатися лише про якісь «продовольчі труднощі», а заяви і дії окремих західних дослідників чи діаспори офіційно трактувалися як ідеологічна диверсія. Про голод могли згадувати (опосередковано) — у радянських контрпропагандистських роботах, що мали за мету спростування «вигадок буржуазних фальсифікаторів» (прямо вступати у полеміку з цієї теми не рекомендувалося)¹.

Тема не з'явилася в інтелектуальному просторі і в роки «відлиги», коли вона цілком мала шанси опинитися на поверхні в контексті «подолання культу особи Сталіна». Безпосередніх свідків катастрофи 1932—1933 рр. тоді було ще достатньо, аби вона за сприятливих умов зафіксувалася, принаймні як явище «історичної пам'яті». Проте власні продовольчі труднощі, пов'язані з експериментами в сільському господарстві кінця 1950-х — початку 1960-х, унеможливили будь-який варіант її публічного обговорення. Та й «відлига» була не лише короткочасною, а й мала певні межі дозволеного. Згадки про голод 1932—1933 років у публічному просторі перебували поза цими межами.

Єдина спроба зробити часткову поступку і визнати хоча б сам факт голоду 1932—1933 рр. відноситься до періоду «пізньої відлиги». У 1966 р. П. Шелест, перший секретар ЦК КПУ, під тиском канадських комуністів (по суті, лівої частини української діаспори в Канаді) дав усне розпорядження просто згадати про голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР за роки радянської влади, в газеті, що виконувала пропагандистські функції на Заході і яка фактично не мала читацької аудиторії у самій Українській РСР — *News from Ukraine*. Лише один абзац, присвячений голоду, призвів до того, що стаття загрузла у різних інстанціях (котрі просили письмового дозволу, не беручи на себе відповідальність), її довго не публікували і нарешті вона з'явилася, але без згадки про голод 1932—1933 років.

На Заході тема голоду 1932—1933 років в Радянському Союзі також була вкрай непопулярною. Існують свідчення, що її навмисно замовчували вже під час самого голоду — передусім ті, хто знав про голод і про його

¹ У документі ЦК КПУ «О пропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции антисоветской кампании в связи с имевшими место в начале 30-х годов продовольственными трудностями на Украине» міститься пряма вказівка на те, що «нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с зарубежными националистическими писателями». Цит. за: *Мейс. Дж.* Діяльність Комісії Конгресу США з вивчення голоду в Україні // Голод 1932—1933 рр. в Україні: причини і наслідки. — К., 2003. — С. 805.

жахливі наслідки¹. Відомі політичні і громадські діячі, інтелектуали відмовлялися визнавати правдою жахливі звістки, що надходили з СРСР. Для одних (Сідней та Беатриса Вебб, Бернард Шоу) це було пов'язано з їхньою радянофілією і переконаннями. Для інших (Едуард Ерріо) це було наслідком обману чи свідомого самообману. Для третіх (найвище керівництво США, наприклад²) це могло бути незручною правдою. Можливо, тема голоду в СРСР була дискредитована в очах західних інтелектуалів і політиків тим, що вона стала об'єктом пропаганди в нацистській пресі в середині 1930-х, та темою «жовтої преси» В. Херста — в останньому випадку журналісти в гонитві за сенсаціями вдавалися до фальсифікацій, викриття яких підважувало довіру до реальних фактів.

Окремі публікації в західній пресі (Гарет Джонс, Малькольм Магерідж) та зусилля громадських і політичних організацій української еміграції³ не вплинули на «громадську думку» Заходу.

Потужний заряд заперечення голоду 1932—1933, створений у 1930-ті спільними зусиллями радянського керівництва, частини лівих інтелектуалів і політиків Заходу, викреслив тему і з академічних досліджень. Канадський історик Ф. Сисин наводить просторий список причин «непо-

¹ Найбільш кричущий приклад — репортер газети «Нью Йорк Таймс» Волтер Дюранті, який добре знав про голод, але з суто кар'єрних міркувань мовчав про нього. Цікаво, що саме за репортажі з Радянського Союзу (щоправда, періоду, який передував 1932—1933 рр.) він отримав найпрестижнішу серед американських журналістів Пулітцерівську премію. З початку 1980-х майже кожна «кругла» річниця голоду 1932—1933 років супроводжується акцією української діаспори США — вимогами до Пулітцерівського комітету й власників газети «Нью Йорк Таймс» позбавити В. Дюранті (він помер у 1957 р.) премії. 2003 р. ця акція набула такого розголосу, що Пулітцерівський комітет звернувся за роз'ясненнями до власників газети. Ті, в свою чергу, попросили експерта з радянської історії, тодішнього професора Колумбійського університету Марка фон Гагена надати консультацію. Дослідник підготував доповідь, в якій, однак, не містилося жодних рекомендацій з приводу премії. Проте, у коментарях та інтерв'ю газетам «Нью-Йорк Сан» та «Нью-Йорк Таймс» М. фон Гаген висловився за те, щоб «Нью-Йорк Таймс» повернула премію Пулітцерівському комітету. Дискусія між редакцією газети і Пулітцерівським комітетом закінчилася обопільною згодою не позбавляти В. Дюранті премії (навіть символічно), хоча редакція газети публічно вибачилася за викривлення у репортажах її кореспондента. Видавець «Нью-Йорк Таймс» Артур Шульцбергер (молодший) заявив, що газета не є власником премії В. Дюранті, тому вона не може повернути її. Див.: Jacques Steinberg. Times Should Lose Pulitzer From 30's, Consultant Says // The New York Times. — 2003. — October 23. — P. A17.

² У 1933 році відбулося дипломатичне визнання Сполученими Штатами Радянського Союзу.

³ Див.: Ковальчук О., Марусик Т. Голодомор 1932—1933 років в УСРР і українська діаспора Північної Америки. — К., 2010.

пулярності» теми голоду 1932—1933 років в західній історіографії Радянського Союзу і України¹: брак документальних джерел внаслідок закритості радянських архівів, низький інтерес західних дослідників до історії України як такої (чи навіть його відсутність) і їхня зосередженість на історії СРСР чи як його часто називали, «Росії», наявність очевидної упередженості щодо «українського націоналізму» (з яким західні інтелектуали зазвичай пов'язували не лише спонтанні спроби української діаспори звернути їхню увагу на трагедію, а й взагалі будь-які натяки на самостійність України), присутність інших сюжетів і масштабних подій, які «затилювали» голод 1932—1933 років (на зразок Другої світової війни та масових репресій), зосередженість західних дослідників на інституційному становленні радянської системи як такої, на питаннях соціальної історії, чи на репресіях проти еліт і нехтування «масами», непопулярність «національних сюжетів» серед західної професури і зрештою — «ліві» та проросійські симпатії значної частини останньої.

Голод 1932—1933 років був відсутній (як об'єкт систематичного дослідження) в західній академічній літературі впродовж майже п'ятдесяти років². У 1930-ті роки з'явилося декілька невеликих статей у спеціальних журналах Німеччини та Великої Британії, де містилися згадки про нього. Окремі публікації в спеціалізованих журналах³ не викликали зацікавлення фахівців і не провокували ширших дискусій.

Поява «ревізійністської течії» в дослідженнях Радянського Союзу на Заході, спрямованої на «очищення» наукових досліджень від ідеологічних нашарувань «холодної війни», могла б посприяти появі інтересу до голоду 1932—1933 років. Проте академічний ревізійнізм у дослідженні радянської історії парадоксальним чином негативно позначився на цій можливості: «ревізійністи» сприймали зусилля української діаспори (яка була для них тотально «націоналістичною») щодо просування теми голоду на політичному та науковому рівнях як складову ідеологічної ри-

¹ *Sysyn F.* The Ukrainian Famine of 1932—3: The Role of the Ukrainian Diaspora in Research and Public Discussion. — P. 183—187.

² Не можна сказати, що проблему ігнорували зовсім. Згадки про голод 1932—1933 років з'являлися в наукових публікаціях вже невдовзі після Другої світової війни. Див.: *Jasny N.* The Socialized Agriculture of the USSR. — Stanford, 1949; *Manning C.* Twentieth Century Ukraine. — New York, 1951.

³ Чи не перші наукові розвідки, присвячені безпосередньо голоду 1932—1933 років, з'явилися в 1960-ті роки в жанрі «радянології». Див.: *Dalrymple Dana G.* The Soviet Famine of 1932—1934 // *Soviet Studies*. — 1964. — Vol. 15. — no. 3. — P. 250—284; *The Soviet Famine of 1932—1934, Further References* // *Soviet Studies*. — 1964. — Vol. 16. — no. 4. — P. 471—474.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ	3
Чого я не сказав і не написав?	5
ВСТУП	6
Розділ I	
ПОЛІТИКА ТА ІСТОРІЯ	13
<i>Глава 1</i>	
До історії питання	16
Заборона і забуття	16
Виникнення теми: українська діаспора	21
Виникнення теми: Україна	29
Складнощі усвідомлення: контексти	35
<i>Глава 2</i>	
Голодомор як об'єкт і суб'єкт політики	41
Голодомор і влада: інтерес	41
Політична легітимація	45
Одержавлення	49
Голодомор як суб'єкт політики	55
«Україна пам'ятає»	60
Голодомор і Янукович	70
«На круги своя»: Голодомор після 2014	73
Криміналізація «заперечення»	76
Суспільні виміри	90

Глава 3	
Голодомор і міжнародна політика	94
Перші спроби	95
«Західний вектор»	98
Російський вектор	105
Розділ II	
ІСТОРИЯ ТА ПОЛІТИКА	125
Глава 1	
Голодомор і «західна» історіографія	128
«Версія Конквеста—Мейса»	128
Ревізія та дискусія	138
Post scriptum?	145
Глава 2	
Голодомор і українська історіографія	150
Інтелектуальний та політичний контексти: динаміка	151
Від заперечення до визнання	157
Від визнання до канонізації	162
Модифікації: Голодомор і <i>Голодомор</i>	170
UA versus RU: Historikerstreit	178
Глава 3	
С. В. Кульчицький і Голодомор	189
Чому Кульчицький?	189
У боротьбі з «вигадками»	192
Переосмислення	195
Голод як геноцид	198
Творення Голодомору	199
Наука, пропаганда, просвіта... ..	202
Підсумки: дослідник і влада	212
Розділ III	
СЛОВА І СМИСЛИ	215
Глава 1	
Дискурс	217
Фактографія	219
Цифри	219

Риторика	224
Моралізаторство	228
Антропоморфізми	232
Голодомор як релігія	233
Голодомор та Інший	235
Голодомор як дискурс: родові ознаки	239
Промовці	242
Терміни і поняття: геноцид і Голодомор	245
Голодомор = геноцид	250
<i>Глава 2</i>	
Історична пам'ять, історія, історіографія	264
Голодомор і «мастер-наратив»	264
Голодомор: чи може історія «бути наукою»?	268
Традиція, пам'ять, історія	275
Можливості теми	282
ПІСЛЯМОВА	287